

УДК: 811.16'373

DOI: 10.26565/2227-1864-2021-88-02

Формування слов'янських соматизмів у світлі лінгвістичної теорії О. О. Потебні

Ірина Миколаївна Шпілько

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри загального та слов'янського мовознавства,
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
(пр. Гагаріна, 72, м. Дніпро, 49 000, Україна);
e-mail: iryna-shpitko@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-4639-0537>

Світлана Юріївна Жарко

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри видавничої справи та міжкультурної комунікації,
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
(пр. Гагаріна, 72, м. Дніпро, 49 000, Україна);
e-mail: zharko_s@i.ua; <https://orcid.org/0000-0002-5301-6036>

Соматизми як найдавніші лексичні одиниці, що функціонують в усіх сучасних слов'янських мовах і мають глибоке коріння, розглянуто як похідні номінації, що у своєму онтогенезі є образними назвами, оскільки відображають знання давніх слов'ян про навколишній світ, уявлення їх про самих себе і про свій організм. Дослідження соматизмів здійснено з опертям на лінгвістичну теорію, ґрунтовно опрацьовану українським мовознавцем О. О. Потебнею, що полягає у вивченні взаємовідношення навколишнього світу, мислення й мови; різноманітних засобів номінації; номінативної техніки; самого процесу перетворення фактів позамовної дійсності в набуток системи та структури мови.

Соматизми належать до найдавнішого пласту лексики всіх слов'янських мов, тому виявлення природи та механізмів найменування їх уможливить більш глибоке осмислення загалом процесів номінації в цих мовах. Актуальність дослідження пояснюється й тим, що соматизми постають об'єктами комплексного ономазіологічного й когнітивного аналізу, який спрямовано на виявлення процесів номінування назв частин людського тіла в споріднених слов'янських мовах.

Іменування частин тіла здійснювалося під впливом уявлень наших предків про властивості предметів, що їх оточували. Вивчаючи своє тіло, вони помічали зовнішню схожість чи подібність функцій окремих його органів з предметами та речами довкілля. У результаті цих спостережень і порівнянь в уяві людини окреслювався образ пізнаваного, який і породив його ім'я.

Найменування частин тіла переважно пов'язані з процесуальними ознаками, які, ймовірно, були для давніх слов'ян найбільш значущими чи виразними. Тому мотивувальними для номінацій «обличчя», «рот», «губи», «язик», «око», «зуб» тощо слугували давні дієслівні лексеми. Упродовж тривалого життя названі соматизми втрачали семантичний зв'язок з вихідними, смислоформувальними ознаками й набували статусу «безобразних» номінацій.

Ключові слова: соматизми, теорія номінації, механізми номінування, процесуальна ознака, похідні слова, свідомість, мислення, уявлення, образ

Шпілько І. Н., Жарко С. Ю. Формирование славянских соматизмов в свете лингвистической теории А. А. Потебни

Соматизмы как древние лексические единицы, функционирующие во всех современных славянских языках и имеющие глубокие корни, рассматриваются как производные номинации, которые в своем онтогенезе являются образными названиями, поскольку отражают знания древних славян об окружающем мире, их представления о самих себе и о своем организме. Исследование соматизмов осуществлено с опорой на лингвистическую теорию, основательно разработанную украинским языковедом А. А. Потебней, которая заключается в изучении взаимоотношения окружающего мира, мышления и речи; различных средств номинации; номинативной техники; самого процесса преобразования фактов внеязыковой действительности в достояние системы и структуры языка.

Соматизмы принадлежат к древнейшему пласту лексики всех славянских языков, поэтому выявление природы и механизмов их наименования позволит более глубоко осмыслить в целом процессы номинации в этих языках. Актуальность исследования объясняется тем, что соматизмы являются объектами комплексного ономазіологічного и когнітивного аналізу, который направлен на выявление процессов номинирования названий частей человеческого тела в родственных славянских языках.

Наименования частей тела преимущественно связаны с процессуальными признаками, которые, вероятно, были для древних славян наиболее значимыми или выразительными. Поэтому мотивировочными для номинаций «лицо», «рот», «губы», «язык», «глаз», «зуб» и других служили древние глагольные лексеми. В течение длительного использования названные соматизмы теряли семантическую связь с исходными, смыслоформирующими признаками и получали статус «безобразных» номинаций.

Ключевые слова: соматизмы, теория номинации, механизмы номинирования, процессуальный признак, производные слова, сознание, мышление, представление, образ

Iryna Shpitko, Svitlana Zharko. The formation of Slavic somatisms within the linguistic theory of O. Potebnya

Somatisms as the oldest lexical units that function in all modern Slavic languages and have deep roots are considered derivative nominations, which in their ontogenesis are figurative names as they depict the ancient Slavs' knowledge about the surrounding world, their ideas about themselves and their own organism in general. The research of somatisms is done on the basis of the nomination theory that was well-grounded by a Ukrainian linguist O. Potebnya, which is in studying the correlation of the surrounding world, thinking and language; various means of nomination; nomination technique; the process of the transformation of extralingual reality facts into the acquisition of the language system and structure. Somatisms belong to the oldest layer of lexicon in all Slavic languages, that's why defining their nature and the mechanisms of their naming will make it possible to understand deeper the processes of nomination in these languages. The relevance of the research is explained by the fact that somatisms are the objects of a complex onomasiological and cognitive analysis that is aimed at revealing the processes of formation and nomination of parts of the body in related Slavic languages and defining their derivatives. Somatisms were formed as a result of people's acquaintance with properties of objects, thus, the ideas about these objects were formed. The image of the objects reproduced in our ancestors' consciousness or created by their imagination in the process of thinking and life activity generated the names of the parts of the body. Nomination of somatisms is mainly connected with procedural features, which perhaps were the most emotional or the most urgent for the object. That is why motivating for nominations „face”, „mouth”, „lips”, „eye”, „tooth” served old verb lexemes. During a prolonged use, the somatisms in different Slavic languages lost their semantic connection with the initial meaning-forming features and gained the status of „image free” nominations.

Keywords: somatisms, nomination theory, mechanisms of nomination, procedural feature, derivatives, consciousness, thinking, idea, image

Постановка проблеми. Наукова діяльність визначного українського дослідника, засновника Харківської лінгвістичної школи Олександра Опанасовича Потебні відіграла виняткову роль у розвитку як слов'янської філології, так і світової науки загалом. «Праці О. О. Потебні більшою мірою належали майбутньому. Понад сто років тому вчений поставив перед наукою такі завдання, відповіді на які стає можливим лише тепер. Він є першим філософом мови у славистиці» [4, с. 3]. У своїх працях («Естетика и поэтика», «Из записок по русской грамматике», «Из записок по теории словесности», «Мысль и язык» тощо) український мислитель торкався багатьох надзвичайно важливих теоретичних проблем у галузі лінгвістики. Зокрема, ґрунтовним й оригінальним набутком О. О. Потебні постає концепція переходу від чуттєвих, образних форм сприйняття людиною світу до абстрактного логічного мислення у формі понять і суджень. Разом із цим дослідник наголошував на творчому характері мовленнєво-мисленнєвих процесів, де мова постійно залишається посередником між пізнаним і пізнаваним. Продовжуючи започатковане В. фон Гумбольдтом учення про форму та зміст у мові, український науковець розширює поняття внутрішньої форми слова, а також досліджує складники внутрішньої форми слова та процеси її динаміки часі. Думки, спостереження, твердження, народжені в працях О. О. Потебні, продовжують розвивати сучасні дослідники, застосовуючи їх до широкого й різноманітного мовного матеріалу. Це врешті-решт розкриває глибокі ментальні таємниці, які зберігає й акумулює в собі мова народу, творцем і носієм якої він є.

Сучасна епоха характеризується появою великої кількості нових мовних одиниць, а лінгвістика, відповідно, позначена періодом ономасіологічних студій. Утім, попри зростання інтересу науковців до процесів найменування нових реалій, поза увагою мовознавців лишаються загальновідомі, широковживані, успадковані з прамов слова, які мають тисячолітню історію в споріднених

слов'янських мовах. Вивчення ж лексичної системи мови, пізнання природи й шляхів номінування її нових одиниць, на нашу думку, видається можливим завдяки ґрунтовному осмисленню процесів «омовлення» предметів і явищ навколишнього світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Соматична лексика неодноразово була об'єктом спостережень мовознавців різних країн. Уперше в лінгвістичний обіг термін «соматичний» увів Ф. Вакк, дослідивши фразеологізми естонської мови з назвами частин людського тіла й назвавши їх соматичними [7]. З другої половини ХХ ст. науковці активно його використовують у дослідженнях, спрямованих на вивчення мовних одиниць, які номінують частини тіла людини. Сучасна лінгвістика розглядає соматизми під різними кутами зору. Їх досліджено в структурно-семантичному й функціональному (В. К. Маркіна, О. В. Старих), когнітивному, лінгвокультурологічному (Ю. В. Білоус, О. М. Кочеваткін, Н. В. Масалева), психолінгвістичному аспектах (С. В. Боголепова), описано в рамках конкретних мов зокрема та порівняно в мовах різних за структурою (З. А. Богус.), як національно-культурний компонент фразеологічної одиниці (Т. А. Смирнова, Н. А. Власова, Д. Балакова), як вершину словотвірного гнізда (О. К. Степаненко) тощо. У більшості студій соматизми вивчають як джерело (основу) для вторинної номінації, наша ж увага зосереджена на соматизмах як похідних найменуваннях, що у своєму онтогенезі є образними назвами, оскільки відображають знання давніх слов'ян про навколишній світ, їх уявлення про самих себе і про свій організм у цілому. Похідність цих одиниць неможливо описати без звернення до теорії номінації, яка була започаткована

В. фон Гумбольдтом, Х. Штейнталем, О. О. Потебнею, а остаточно сформована в працях таких видатних сучасних науковців, як В. Г. Гак, О. С. Кубрякова, М. Е. Рут, В. М. Телія. Теорія номінації ставить перед собою глобальні завдання – вивчити співвідношення навколишнього світу, мислення й мови, дослідити різноманітні засоби номінації, номінативну техніку,

сам процес перетворення фактів позамовної дійсності в набуток системи та структури мови [11, с. 34]. У низці наших попередніх праць було приділено увагу різнокореневим соматичним найменуванням у споріднених слов'янських мовах та визначено мотиваційні ознаки, які стали основою цих номенів у зіставлених мовах [9; 10]. Проте соматична лексика слов'янських мов досі не була об'єктом глибокого ономазіологічного й когнітивного аналізу.

Постановка завдання. Відсутність праць, спрямованих на комплексне вивчення соматичної лексики слов'янських мов, зумовлює актуальність означеної теми. *Мета* нашої статті полягає в дослідженні процесів формування й номінування назв частин людського тіла в споріднених слов'янських мовах, визначенні похідності слов'янських соматизмів. Можливим це виявляється зробити з опертям на думки й ідеї, висвітлені в працях українського мовознавця XIX століття О. О. Потебні.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Поза сумнівом є той факт, що кожен народ має свої найменування частин людського тіла. Вони були створені ще в глибоку давнину і в сучасному житті характеризуються високою частотністю використання, позначені розвитком полісемії та входять до ядра словникового складу будь-якої мови [1; 6]. Науковці вважають соматизми хронологічно одним із найдавніших пластів лексики разом із назвами спорідненості, тварин, рослин, житла, господарських знарядь і занять, предметів харчування, дій і процесів, якостей тощо [2, с. 500].

Соматизми у сучасних слов'янських мовах у своєму прямому номінативному значенні успадковані з праслов'янської мови, сягаючи своїм корінням індоєвропейської прамови, мови-попередниці, або утворені в праслов'янську чи власне слов'янську епоху на основі давніх коренів. Більшість із них на сучасному етапі сприймається як первинні одиниці мови, оскільки в морфемному плані вони є структурно простими. Саме це й зумовило усталене уявлення про соматизми як непохідні найменування. Натомість похідність цих давніх найменувань може бути з'ясована завдяки етимологічному чи історичному аналізу [8]. Про необхідність такого аналізу писав О. О. Потебня, зазначивши, що мова має свою історію і вивчення її повинно бути порівнянням її теперішнього з минулим; таке порівняння, розпочате всередині однієї мови, залучає у своє коло всі інші мови [5, с. 40].

Лексико-семантична система праслов'янської мови як мови новоствореної етнічної групи давніх слов'ян містила лише успадковані з індоєвропейської прамови одиниці, вона розширювалася й збагачувалася за рахунок запозичень з інших

індоєвропейських мов і новостворених різними способами лексичних одиниць. Виникнення нових слів нерідко відбувалося шляхом осмислення наявних, давно уживаних одиниць, оскільки нове людина сприймає крізь призму відомого й добре уявного, пізнаного з попереднього досвіду. «Будь-яка назва є результатом досвіду <...>, оскільки досвід передує найменуванню» (тут і далі переклад наш. – І. Ш., С. Ж.) [11, с. 147]. Людина не може створювати назви без попереднього знайомства із властивостями, предметами тощо на досвіді. Будь-який досвід повинен залишити у свідомості людини слід у вигляді уявлення, поняття, які обов'язково мають місце в процесі утворення найменування. «Досвід створює інваріантний узагальнений образ предмета, який передує його найменуванню» [11, с. 148]. Отже, життєвий досвід людини, трудова діяльність, яка постійно супроводжує її в повсякденному житті, знайомство з різними предметами та явищами довілля неминуче приводить до знання предмета та утворення у свідомості особи його інваріантного образу. «Людина мимоволі, стихійно у своїй діяльності відображала світ і себе доступними, можливими засобами, які дозволяли їй використовувати її власна природа, суспільні та природні умови, у яких вона жила. У цих умовах, які склалися в практичній, предметній та мовній діяльності людини, її думка й мова „саморозвивалися” за об'єктивними, незалежними від індивіда законами. Формами цього розумового руху були образ, поняття, судження, які передбачають пізнання нового через участь вже пізнаного» [3, с. 124].

Саме образ предмета – це необхідна складова мислетворчого процесу – від наочного сприйняття й уявлення відображуваного предмета до його сутнісного пізнання в понятті. В образі здійснюється синтез вищих форм чуттєвого (сприйняття, уявлення) й абстрактного (поняття) мислення. Завдяки уявленню у свідомості мовців створюється образ предмета, тобто позначення нового предмета чи явища шляхом використання наявних у мові назв і їх значень. «Уявлення, пише Потебня, є відомий зміст думки, але воно має значення не саме по собі, а лише як форма, у якій чуттєвий образ входить у свідомість; воно – лише вказівка на цей образ, і поза зв'язком із ним, тобто поза судженням, не має змісту. Але уявлення можливе лише в слові, і тому слово <...> є вираження судження, двочленна величина, яка містить образ і його уявлення» [5, с. 101]. Переконливими стосовно цієї думки є приклади О. О. Потебні, у яких очевидним є перетворення судження в слово: «*річка* – те, що тече (кор. *рик*, скр. *річ*, текти, або, що видається найімовірнішим, *pi*, те, що в малоросійських. *ринуть* і нім. *Rinen*), *берег* – те, що охороняє, береже (серб. *Brijeg*, пагорб, отже, майже те ж, що німецьке *Berg*, яке, за Гріммом, – від значення, що зберглося в *bergen*, приховувати, охороняти, наше *берегти*), або, згідно з постійним епітетом – крутий, стрімкий <...>, *небо* – те, яке покриває, *хмара* (рос. *туча*) – те, що виливає, *трава*

– те, що поїдається, слугує кормом тощо» [5, с. 103]. Дослідник зазначає, що ознаки, властиві цим судженням, містять назви діяльності: «потрібно було мати слово *тру* (-*ти*) для діяльності поїдання, щоб ним позначити *траву* як їжу» [5, с. 103]. Таким чином, «основою назв діяльностей є теж ознаки. Діяльність розглядається виключно як субстанція; не сама вона по собі, а враження, вироблене нею на душу, відбивається у звуці. І діяльність має багато ознак, з яких одна заступає всі інші й отримує потім значення самої діяльності. Отже, перші слова – назви ознак» [5, с. 103]. За твердженням О. О. Потебні, утворення слова є доволі складний процес [5, с. 73], предмети називаються в мові кожен за однією з прикмет, узятих із сукупності інших [5, с. 103].

Спроекуємо твердження О. О. Потебні на процес формування слов'янських соматичних назв.

У сучасних слов'янських мовах передню частину голови людини від лоба до підборіддя номіновано трьома різнокореневими лексемами: 1) рос. *лицо*, болг., макед., серб. *лице*, хорв. *lice*, укр. *обличчя*; 2) білор. *твар*, пол. *twarz*, чes. *tvář*, словац. *tvár*, 3) словен. *obrâz*. Ці номени мають праслов'янське походження, що засвідчено етимологічними словниками слов'янських мов. Так, праслов'янське **lice* вважається слов'янським новотвором, похідним від дієслова **liti* [SESS, с. 326; ЭССЯ, т. 15, с. 77], яке було твірним і для таких лексем, як **likъ*, **oblikъ*, **obličьje* [ЭССЯ, т. 28, с. 8]. Етимологи припускають, що вихідним для слов'янських слів **likъ*, **lice* стало поняття «те, що сформоване литтям», а сама назва обличчя відповідно утворена від дієслова **liti*, що відображає культурне значення лиття й ливарного формування в достатньо ранній слов'янській древності [ЭССЯ, т. 15, с. 77]. На користь цієї етимології вказують такі конструкції, як рос. *вылитый отец* або *вылитая мать* (так говорять про сина або доньку, які дуже схожі на свого батька чи матір).

Праслов'янський номен **tvarь*, успадкований білоруською (*твар*), польською (*twarz*), чеською (*tvář*), словацькою (*tvár*) мовами, є іменний дериват від дієслова **tvoriti*. Іменник **tvarь* мав первинне значення «те, що створено; творіння, створіння, витвір» [ЕСУМ, т. 5, с. 530; SESS, с. 635; ESJĚ, с. 662; SEJP, с. 586]. Із часом у семантичній структурі цього слова розвинулося значення «жива істота», яке знаходимо в старослов'янській мові [ЕСУМ, т. 5, с. 530] та інших слов'янських: укр. *твар* «будь-яка істота, живе створіння; тварина» [ВТССУМ, с. 1233], рос. *тварь* «жива істота» [БТСРЯ], болг. *твар* «жива істота» [РДБЕ], словац. *tvár* «людина, істота, тварина» [KSSJ, с. 790], польс. *twarz* «людина» [SJP, с. 1066]. Цю семантику підтверджують такі усталені вислови, як укр. *твар безсловесна, безвільна твар*, рос. *тварь*

божья, каждой твари по паре, словац. *nemá tvár*, чеськ. *něco tváři podobného*. На основі метонімічного перенесення із цілого на його частину, що належать до одного кола явищ, тобто до понять одного порядку, у деяких слов'янських мовах сформувалося нове значення цієї лексеми – «передня частина основного органу людини – голови», тобто обличчя.

Сучасна словенська мова для позначення обличчя послуговується лексемою *obrâz*, значення якої формувалося подібним до інших слов'янських мов і семантичним, когнітивним і морфологічним шляхом. Сучасне значення цього соматизма походить від праслов'янського іменника **obrazь* із первинною семантикою «те, що вирізане; вирізане зображення» [SES], «вирізана, вирізьблена в дереві або в камені фігура» [ЭССЯ, т. 15, с. 66], який є віддієслівним дериватом (*obrâz* < **obrazь* < **obrězati*).

Досліджуваний матеріал переконує, що формування семантики слова *обличчя* в різних слов'янських мовах розвинулося з поняття «вид, форма, образ», а лексика із цим значенням семантично мотивована дієсловами із загальною семою 'формувати', а саме: 'робити' (лат. *facere* 'робити' > *facies* «обличчя»); 'різати, різьбити' (**rezati* > **obrězati* > словен. *obrâz* «обличчя»); 'творити' (**tvoriti* > словац. *tvár*, чes. *tvář*, пол. *twarz* «обличчя»); 'лити' (**liti* > рос. *лицо*, укр. *лице*, болг. *лице*, макед. *лице*, серб. *лице*, хорв. *lice*) [ЭССЯ, т. 15, с. 77]. Отже, основою творення соматизмів із значенням «передня частина голови людини» є уявлення про «те, що створене; творіння» > «тварина, жива істота» > «вигляд живої істоти» > «частина вигляду, тобто обличчя».

У більшості слов'янських мов, крім російської та білоруської, наприклад, поняття «верхньої надочної частини обличчя людини» передається лексемою *чоло* – болг. *челото*, макед. *челото*, серб. *чело*, хорв. *čelo*, словен. *čelo*, пол. *czoło*, чеськ. і словац. *čelo*. За даними етимологічних словників слов'янських мов, праслов'янське **čelo* продовжує індоевропейське **kelom*, похідне від дієслівної основи **kel-* «підніматися, підноситися, рости». Деякі індоевропейські мови зберігають цю давню основу: лит. *kėlti*, латин. *cellere* зі значенням «підніматися» [ЭССЯ, т. 4, с. 46]. Виходить, що в основі формування слов'янського іменника-соматизма **čelo* в давніх слов'ян склалося уявлення про те, що ця частина обличчя є ніби вищою за інші, вона здійснюється, вивисується над іншими його частинами. Завдяки такому розумінню у свідомості давніх слов'ян поступово утворювався образ про цю частину обличчя, певне узагальнення за окремою її ознакою з-поміж інших (як скажімо, розміщення в передній частині обличчя або твердість).

У сучасних слов'янських мовах знаходимо й соматизми з коренем *лоб-Лоб-Луб-*, який сформував разом з іншими морфемами різні значення: в одних мовах – «верхня надочна частина обличчя людини або морди тварини» (українська та російська мови –

лоб), у інших – «скелет голови хребетних тварин і людини», тобто череп (чеське й словацьке *lebka*, сербське *лобања*, хорватське *lubanja*, словенське *lobanja*). У давньоруській мові значення «скелет голови хребетних тварин і людини» виражалося словом *лѣбъ* (значення ж *лоб* – словом *чело*) [ЭСРЯ, т. 2, с. 507]. Зазначені найменування пов'язані з праслов'янською лексемою **lǫbъ*, яка має зв'язки з **lubъ* «кора, лико, короб» і походить з індоєвропейського кореня **leubh-* «здирати шкірку; знімати кору; чистити, лупити» [ЭССЯ, 16, с. 227]. Такий етимологічний зв'язок настановує на думку, що поняття черепа голови в давніх слов'ян формувалося через образ того, що це «частина голови без шкіри, із знятою, обдертою шкірою», який і став основою найменування.

На позначення «порожнини між верхньою і нижньою щелепами з отвором у нижній частині обличчя» у слов'янських мовах зафіксовано різні найменування – *рот* і *уста*. Лексема *уста* в західно- й південнослов'янських мовах є стилістично нейтральною, на відміну від східнослов'янських мов, де вона функціонує як архаїзм або як поетичний синонім. Праслов'янський за походженням номен *уста* (<**usta*) має споріднені зв'язки з різними індоєвропейськими мовами: в одних мовах (давньоіндійська, авестійська, давньоруська) він мав значення «рот, губа», в інших (литовська, давньоісландська) – «отвір, гирло» [ЭСРЯ, т. 4, с. 172]. Тож, давнє уявлення у свідомості як індоєвропейців, так і слов'ян про те, що ця частина тіла є «місцем, у яке щось потрапляє (рідина, їжа тощо)» могло стати основою для її номінування.

У східнослов'янських мовах лексема *рот* (<**rǫtъ*) не має загальновищаної етимології [ЭСРЯ, т. 3, с. 506; ЕСУМ, т. 5, с. 127]. Науковці припускають її зв'язок із праслов'янським **ryti* «рити», **rydlo* «рило» [ЕСУМ, т. 5, с. 127]. Праслов'янське **ryti* походить з індоєвропейського **reu-*, **reuə-* із значенням «рити, рвати, розривати, розгрібати» [SESS, с. 517], тому, можливо, назва цього соматизма сформувалася під впливом уявлення про ту частину обличчя, якою «риють, добувають щось (із землі), розривають».

У досліджуваних мовах на позначення «верхнього й нижнього м'язового краю ротового отвору» функціонують різнокореневі слова – у східнослов'янських мовах *губа*, словацькій *pera*, інших – похідні від кореня *ust/ust-* (болгар. і макед. *устна*, серб. *усна*, хорват. *usnica*, словен. *ustnice*). Лексема *губа* спочатку слугувала на позначення грибів, що підтверджено семантикою цього слова в інших слов'янських мовах: болг. *гѣба* «гриб», чес. *houba* «гриб», словац. *huba* «гриб», рос. діал. *губа* «гриб», укр. діал. *губи* «гриби» тощо [ЭССЯ, с. 78–79]. Етимологи засвідчують взаємозв'язок семантики слів «гриб» і «губа» та

метафоричний розвиток другого значення з першого [ЭССЯ, т. 7, с. 79]. Отже, соматизм «губа» (людини) виник під впливом сформованого в уявленні наших предків образу гриба як рослини з випуклими пористими формами внаслідок перенесення цього образу на шкіряну складку рота через їх зовнішню схожість позначеного й позначуваного об'єктів.

Словацька мова – єдина з-поміж усіх слов'янських використовує для найменування цього органа лексему *pera*, який не має на сьогодні вірогідної етимології. Автори «Короткого етимологічного словника словацької мови» припускають, що джерелом цієї лексеми могло бути праслов'янське **pǫrna* як варіант **bǫrna* (болгарське діалектне *бърна* «губа», арамейське *beran*, литовське *burnà*, хеттське *puri-* «губа» [SESS, с. 433]. Нам очевидним видається зв'язок праслов'янських варіантів **pǫrn-* / **bǫrn-* і з грецькою *περίω* (**periō*) «проникаю, прориваюся», адже губи є тим органом, які закривають вхід до рота, і щоб до нього потрапити, необхідно «прорватися» крізь них, «подолати» певну перешкоду (порівняймо, латинські слова *porta* «двері, ворота», *portus* «двері будинка, гавань» [ЭСРЯ, т. 3, с. 240]). Можливо, схожість дій (закривати й відкривати прохід / вхід), яку виконують двері й губи, і спонукала до утворення відповідного найменування. У такому випадку уявлення «те, що закриває вхід» > «те, що закриває рот» – лягли в основу номінації цього соматизма.

Номен-соматизм *язик* на позначення «рухливого м'язового органа в ротовій порожнині» уживається в усіх слов'янських мовах. Він сягає праслов'янської мови і є суфіксальним утворенням від більш давньої форми **ęzu* «язик, мова» (**ęzu* + **-kъ* > **ęzuckъ*). Праформа **ęzu*, за твердженням етимологів, також є похідною, адже складається з прийменника-префікса **en* «в» і кореня **ghū-* / **gheу-* «кликати, волати» [ЭССЯ, т. 6, с. 74]. У процесі реконструкції цієї лексеми в мовознавців виникали труднощі щодо з'ясування семантики кореневої морфеми **ghū-* / **gheу-*. Відомий лінгвіст Л. Блумфілд вважав цей звуковий комплекс асемантичним, натомість О. М. Трубачов надавав йому статусу повнозначної лексичної основи (те, чим кличуть). На його переконання, слов'янське **ęzuckъ* є поєднання префікса-прийменника **en* і кореня **ghū-* / **gheу-* із вказаним значенням [ЭССЯ, т. 6, с. 74]. Тож, можемо припустити, що семантика соматизма *язик* сформувалася під впливом уявлення про те, що цей орган бере участь в процесах артикуляції, а відповідно й мовлення.

На позначення органа зору всі сучасні слов'янські мови, крім російської, мають соматизм *око* / *oko*, який сягає індоєвропейського кореня **ok-* «бачити» (лит. *akis*, вірм. *akn*, латин. *oculus* «око») [ЭССЯ, т. 32, с. 42]. Властива цьому органу функція (здатність сприймати зором) та уявлення про нього як «те, чим бачать» і спричинило до утворення цієї номінації.

Соматична назва зуб є загальнослов'янською, праслов'янською за походженням (*zrbь). Лінгвісти встановили зв'язки праслов'янської лексики з іншими індоєвропейськими різноманітної семантики: і «кістковий утвір у роті людини та багатьох хребетних тварин» (латис. *zùobs* «зуб»), і предмети навколишнього світу (лит. «гострий предмет, лезо, загострений кілок, соха»), і назви дій і процесів (лит. «пускати паростки, проростати», «кроїти, різати») [ЕСУМ, т. 2, с. 281; ЭСРЯ, т. 2, с. 106]. За припущенням етимологів, джерелом праслов'янського *zrbь є індоєвропейська форма *g'om-bhos «виступ; те, що виросло», пов'язана з і-е. *g'en «народжуватися» [ЕСУМ, т. 2, с. 281]. Таким чином, найменування цього соматизма зумовлене давнім уявленням індоєвропейців про зуб як про «те, що виникло в результаті певних природних процесів у організмі людини», тобто зуб – це «те, що народжується».

Фактичний матеріал переконує, що соматизм – це «слово, яке з предиката стало суб'єктом, із позначення всієї сукупності ознак за посередництва однієї – позначенням однієї лише ознаки» [5, с. 108]. О. О. Потебня, посилаючись на основоположника психологічного напрямку в мовознавстві Х. Штейнталя, стверджує: «настає час, коли слово, що було предикатом, стає суб'єктом мінливих ознак, які отримують силу предикатів. Тільки тоді слово (як суб'єкт) отримує значення

субстанції предмета, і предмет відділяється від своїх діяльностей і властивостей» [5, с. 108].

Висновки. На прикладі кількох слов'янських соматизмів (усі назви розглянути не дозволяють рамки статті), які уживаються в усіх або більшості сучасних слов'янських мовах, було проілюстровано твердження відомого мовознавця О. Потебні, що такі мисленнєві процеси, як уявлення, образ, судження, поняття є обов'язковими складовими формування номінацій. Назви частин тіла, які в сучасних слов'янських мовах належать до структурно і семантично первинних номінацій, насправді мають складну генетичну природу і виявляються похідними одиницями. В основі найменування аналізованих частин тіла постає образ, відтворений у свідомості наших предків або створений їхньою уявою в процесі життєдіяльності й мислення. Творення соматизмів переважно пов'язане з процесуальними ознаками, які, очевидно, були найвиразнішими чи найбільш значущими для іменованого об'єкта, тому мотивувальними для них слугували саме дієслова, як-от: *лицо – лити, tvár – творити, obráz – вирізати, обрізати, чоло / čelo – підніматися, лоб / lebka – здиратися, чистити, лунити, уста / ústa – впадати, рот – рити, пера – проникати, язик / jazyk – кликати, ок / oko – бачити, зуб / zub – рости, народжуватися.* Твердження О. О. Потебні про те, що всі значення в мові за походженням образні, кожне з плином часу може стати безобразним, зайвий раз проілюстровано на прикладі проаналізованих у статті слов'янських соматизмів.

Література

1. Воробьева Л. Б. Устойчивые выражения с компонентом *голова* в русском и литовском языках. URL: http://pskgu.ru/projects/pgu/storage/wg6110/wgpgu04/wgpgu04_17.pdf (дата звернення: 29.04.2016).
2. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О. С. Мельничука. Київ: Наукова думка, 1966. 596 с.
3. Гречко В. А. Теория языкознания: учебное пособие. Москва: Высшая школа, 2003. 375 с.
4. Наукова спадщина О.О. Потебні у слов'янському культурному просторі: зб. наук. праць. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. 280 с.
5. Потебня А. А. Мысль и язык. Киев: Синто, 1993. 192 с.
6. Сеницына Н. В. Роль соматической лексики в формировании картины мира. URL: <http://www.gramota.net/materials/1/2011/6/78.html> (дата звернення: 02.09.2020).
7. Смирнова Т. А. Соматический фразеологизм как компонент фразеологической картины мира в русском и украинском языках. URL: http://sn-philolocom.crimea.edu/arhiv/2011/uch24_41fn/085.pdf (дата звернення: 05.05.2016).
8. Телия В. Н. Лингвистический энциклопедический словарь. Номинация. URL: <http://www.tapemark.narod.ru/les/336a.html> (дата звернення: 02.10.2020).
9. Шпілько І. М. Не на одно лице, або про соматизм *обличчя* в словацькій й українській мовах: ономаціологічний аспект // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Мовознавство. 2016. Вип. 22. № 11. С. 200–206.
10. Шпілько І. М. *З голови аж до ніг / Od hlavy až po päty*, або про українсько-словацькі соматизми: ономаціологічний аспект // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Мовознавство. 2017. Вип. 23 (1). С. 198–207.
11. Языковая номинация (Общие вопросы). Москва: Наука, 1977. 360 с.

Словники

БТСРЯ – Большой толковый словарь русского языка. Санкт-Петербург: Норинт, 2000. 1536 с.

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. 1440 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови в 7 т. Київ: Наукова думка. 1982–2012.

РДБЕ – Речник на думите в българския език. URL: <http://rechnik.info/> (дата звернення 02.10.2020).

ЭСРЯ – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4-х т. Москва: Прогресс, 1986–1987.

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд / Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова РАН. Москва: Наука. Вып. 1–37. URL: <http://essja.narod.ru/index.htm> (дата звернення 02.09.2020)

- ESJČ** – Machek V. Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Československá Akademie Věd, 1968. 866 s.
SEJP – Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa: WP, 1985. – 806 s.
SES – Slovenski etimološki slovar. URL: <http://www.fran.si/193/marko-snoj-slovenski-etimoloski-slovar> (дата звернення 20.04.2017).
SESS – Králik L. Stručný etymologický slovník slovenčiny. Bratislava: Veda, 2015. 704 s.

References

1. Vorob'eva LB Stable expressions with a head component in Russian and Lithuanian languages. URL: http://pskgu.ru/projects/pgu/storage/wg6110/wgpgu04/wgpgu04_17.pdf (дата звернення: 29.04.2016).
2. Introduction to the comparative-historical study of Slavic languages / ed. O. S. Melnichuk. Kyiv: Scientific Opinion, 1966. 596 p.
3. Grechko V. A. Theory of Linguistics: Textbook / V. A. Grechko. Moskva: Higher school, 2003. 375 p.
4. Scientific heritage O. O. Potebnya in the Slavic cultural space: Coll. Science. wash. Kyiv: Dmytro Burago Publishing House, 2012. 280 p.
5. Potebnya A. A. Thought and language. Kiev: Sinto, 1993. 192 p.
6. Sinitsyna N. V. The role of somatic vocabulary in the formation of the picture of the world. URL: <http://www.gramota.net/materials/1/2011/6/78.html> (дата звернення: 02.09.2020).
7. Smirnova T. A. Somatic phraseology as a component of the phraseological picture of the world in Russian and Ukrainian languages. URL: http://sn-philosocom.crimea.edu/arhiv/2011/uch24_41fn/085.pdf (дата звернення: 05.05.2016).
8. Telia V. N. Linguistic encyclopedic dictionary. Nomination. URL: <http://www.tapemark.narod.ru/les/336a.html> (дата звернення: 02.10.2020).
9. Shpitko I. M. Not on one face, or on the somatism of the face in the Slovak and Ukrainian languages: onomasiological aspect // Bulletin of Dnipropetrovsk University. Series: Linguistics. 2016. Vip. 22. № 11. S. 200–206.
10. Shpitko I. M. From the head to the feet / From the head to the feet, or about the Ukrainian-Slovak somatisms: onomasiological aspect // Bulletin of Dnipropetrovsk University. Series: Linguistics. 2017. Vip. 23 (1). S. 198–207.
11. Language nomination (General questions). Moskva: Nauka, 1977. 360 s.

Dictionaries

- BTSRJa** – Bol'shoj tolkovyj slovar' russkogo jazyka. Sankt-Peterburg: Norint, 2000. 1536 s.
VTSSUM – Vely'kyj tlumachnyj slovnyk suchasnoyi ukrajins'koyi movy / uklad. i golov. red. V.T. Busel. Kyiv; Irpin: VTF «Perun», 2003. 1440 s.
ESUM – Ety'mologichnyj slovnyk ukrajins'koyi movy v 7 t. Kyiv: Naukova dumka. 1982–2012.
RDBe – Rechnik na dumite v b"lgarskiJa ezik. URL: <http://rechnik.info/> (дата звернення 02.10.2020).
JeSRJa – Fasmer M. Jetimologicheskij slovar' russkogo jazyka: v 4-h t. Moskva: Progress, 1986–1987.
JeSSJa – Jetimologicheskij slovar' slavjanskijh jazykov: praslavjanskij leksicheskij fond / In-t rus.jaz. im. V. V. Vinogradova RAN. Moskva: Nauka. Vyp. 1–37. URL: <http://essja.narod.ru/index.htm> (дата звернення 02.09.2020)
ESJČ – Machek V. Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Československá Akademie Věd, 1968. 866 s.
SEJP – Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa: WP, 1985. – 806 s.
SES – Slovenski etimološki slovar. URL: <http://www.fran.si/193/marko-snoj-slovenski-etimoloski-slovar> (дата звернення 20.04.2017).
SESS – Králik L. Stručný etymologický slovník slovenčiny. Bratislava: Veda, 2015. 704 s.

Шпитко Ирина Николаевна, кандидат филологических наук, доцент кафедры общего и славянского языкознания, Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара (пр. Гагарина, 72, г. Днепро, 49 000, Украина); e-mail: iryna-shpitko@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-4639-0537>

Iryna Shpitko, Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor, Oles Gonchar Dnipropetrovsk National University (Gagarina avenue, 72, Dnipro, 49010, Ukraine); e-mail: iryna-shpitko@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-4639-0537>

Жарко Светлана Юрьевна, кандидат филологических наук, доцент кафедры издательского дела и межкультурной коммуникации, Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара (пр. Гагарина, 72, г. Днепро, 49 000, Украина); e-mail: zharko_s@i.ua; <https://orcid.org/0000-0002-5301-6036>

Svitlana Zharko, Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor Oles Gonchar Dnipropetrovsk National University (Gagarina avenue, 72, Dnipro, 49010, Ukraine); e-mail: zharko_s@i.ua; <https://orcid.org/0000-0002-5301-6036>